

Марія Крупа

БУТТЯ В РІДНІЙ МОВІ – ПЕРЕДУМОВА ДУХОВНОГО РОЗВИТКУ ОСОБИ І НАЦІЇ

Тернопільський національний педагогічний університет
ім. Володимира Гнатюка

*Мова – мимовільна еманация духу,
дар, що дається народам,
їх внутрішня доля*

Вільгельм фон Гумбольдт

Мова – безцінний дар, яким Господь обдарував людину під час творення світу. Оповідання Святого письма подає його як дар особливий, що потребував неабиякої активізації духовних сил людини, щоб дати імена Господнім творінням (Буття, 2: 18-20). Піднесення духовних сил потрібне кожен раз, коли людина постає перед необхідністю назвати нові предмети та їх ознаки, явища, дії, числа; коли людина по-своєму намагається розповісти про красу Творця, про свої почуття, покликання тощо. Неповторність подібного висловлення зумовлена духовним поривом людини, натхненням, осяянням Святого Духа, який «осяє тих, кого забажає» [1, 148]. Такі фактори «забезпечують» можливість сказати так, як досі про це ніхто не говорив. Це явище знайшло прекрасну художню інтерпретацію у поезії Ліни Костенко «Неповторність»:

Страшні слова, коли вони мовчать,
коли вони зненацька причаїлись,
коли не знаєш, з чого їх почать,
бо всі слова були уже чиїмись.

Хтось ними плакав, мучився, болів,
із них почав і ними ж і завершив.
Людей мільярди, і мільярди слів,
а ти їх маєш вимовити вперше!

Все повторялось: і краса, й потворність.
Усе було: асфальти й спориші.
Поезія – це завжди неповторність,
якийсь безсмертний дотик до душі.

Порівняймо, як по-різному про любов до рідної землі говорили українці: «Де общее добро в упадку,/ Забудь отця, забудь і матку;/

Лети повинність ісправлять» (І. Котляревський); «Свою Україну любіть,/ Любіть її... Во врем'я люте,/ В остатню тяжкую минуту/ За неї Господа моліть» (Т. Шевченко); «Тут починається справжня Волинь... Суворя, тінна, стара земля. Люди більше похмурі, менше говірки, але дебелиші, рівніші й охайніші. Села кращі почнутьсь... Володько чує цю землю, бачить її красу, її радість і горе. Він наближається до того місця на землі, де вперше побачив світло сонця та відчув першу радість життя. Зате ціле його ество повне вдячності до цього клаття великої своєї батьківщини» (У. Самчук «Волинь»); «Здобудеш Українську державу або згинеш у боротьбі за Неї» (із Декалогу ОУН).

Процес і психологію найменування предметів, явищ, ознак ґрунтовно дослідив і представив О. Потебня у фундаментальній праці з філософії мови «Мысль и язык», увівши в лінгвістику категорію внутрішньої форми слова [2, 74, 100]. Він однозначно доводить, що процес називання – це творчість; слово-назва – образ, центром якого є внутрішня форма слова – досвід народу, зафіксований у слові. Вчений підкреслює, що це очевидно в усіх словах пізнього утворення з яскраво визначеним етимологічним значенням: *бик* – той, що реве; *ведмідь* – той, що знає, де мед; *бджола* – та, що дзижчить. В останньому слові номінагор з-поміж ознак цієї комахи (корисна, невеличка, коричнево-золотава, двокрила, шестинога та ін.) виділив її звукову характеристику. Безперечно, живляючи слово *бджола*, мовці знають про інші характеристики комахи, однак назва засвідчує, який чуттєвий образ входить у свідомість людини, яка з властивостей цієї комахи викликала внутрішні почуття, зворушила людину-номінагора настільки, що стала основою для називання. Внутрішня форма слова фактично створює єдність образу, дає розуміння цієї єдності; вона не образ предмета, а образ образу, тобто репрезентант творчості людської душі.

Яскраво і виразно внутрішня форма слова демонструє відбір чуттєвого образу мовосвідомості у словах-діалектизмах, пор. *опалка* – *киса*, *реп'юх*, *баламут*; у словах різних мов, що називають одне і те ж поняття, наприклад: сьомий день тижня – укр. *неділя*, рос. *воскресенье*, нім. *der Sonntag*. Образ-пейзаж схоплений українцями у назвах місяців *квітень*, *травень*, *листопад*; образ-погода – у назвах *січень*, *лютій*; *серпень* – образ господарської діяльності.

Видатний німецький філософ і мовознавець Вільгельм фон Гумбольдт у своїй праці «Про відмінність будови людських мов і її вплив на духовний розвиток людства» [3, 7-16] відзначає, що поділ людства на племена і народи, відмінність мов і наріч тісно

пов'язані між собою; однак і перше, і друге залежить від третього – явища більш високого порядку: дії людської духовної сили, що виступає завжди в нових і часто більш досконалих формах.

Вияв людської духовної сили різною мірою і різними способами, що здійснюється впродовж тисячоліть на просторах земної кулі, є вища мета прямування духу, кінцева ідея, котра видимо і чітко впливає із всесвітнього процесу, тому що піднесення і розширення внутрішнього буття – це те єдине, що окрема особистість (якщо вона до цього причетна) має право вважати своїм нетлінним надбанням. А нація – надійну заперуку майбутнього розвитку як нових великих індивідуальностей, так і себе в цілому. Це духовне прямування, самобутність життя народу нерозривно пов'язані з мовою, що формує духовні сили нації. Власне у структурі мови можна побачити своєрідність національного духу в усій його повноті. Адже лише своєрідність, якою її створила природа і сформували обставини, визначає національний характер, на якому засновано все творче в історії нації; в її заходах-турботах, її думках відображена її сила і достоїнство, що зостаються у спадок індивідам. Усе це, з одного боку, фіксується в мові, а з другого – стає органом внутрішнього буття, можна сказати, це – саме буття. І третє: мова – проекція майбутнього. Вона всіма найтоншими нитками своїх коренів зрослася з силою національного духу, і чим сильніший вплив духу на мову, тим закономірніший і багатший розвиток останньої. Як явище мова виконує також зворотний процес – вона формує буття нації.

В історії засвідчено багато випадків, коли піднесення і можуть сукупно виявлених у дії духовних сил українського народу у пориві до спільної мети (зазвичай, у боротьбі за волю) народжували мовні шедеври – легенди, перекази, думи, пісні. У випробувальні часи пісні (бойові, закличні) надихали всіх індивідів зразу, бо кожен потребував підтримки, адже будь-яке натхнення розпалюється тільки тоді, коли мовець упевнений, що його розуміють і відчують. Таке явище відтворює Л.Костенко у відомому історичному романі у віршах «Маруся Чурай», вкладаючи в уста полковника Івана Іскри слова:

Ця дівчина не просто так, Маруся.

Це – голос наш. Це – пісня. Це – душа.

Коли в похід виходила батава, –

її піснями плакала Полтава.

Що нам потрібно було на війні?

Шаблі, знамена і її пісні.

Звитяги наші, муки і руїни
безсмертні будуть у її словах.

Вона ж була як голос України,
що клетотів у наших корогвах!

Пориви духовної сили нації, їх потужність і воля у відповідальні для України часи витворили безліч поетично-музичних шедеврів, що в історії української літератури отримали назву – визвольні пісні українського народу. До них, очевидно, віднесемо не тільки пісні періоду визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. Духовна потуга українського народу до свободи засвідчена у піснях січового стрілецтва, воїнів УПА, що з'явилися у воєнних вихорах боротьби за волю у ХХ ст. Духовним потенціалом цих шедеврів скористалися українці на початку 90-х років, коли почали відроджувати свою державу. Чому не створили пісень, відповідних ритмам «оксамитової революції», а використали воєнні ритми? За Гумбольдтом, нація, народ – це така форма індивідуалізації людського духу, котра має мовний статус. Вважаючи націю «духовною формою людства, що має мовну визначальність», специфіку цієї форми вчений вбачає головним чиним у мові, хоча при цьому підкреслює, що у формуванні нації, окрім мови, беруть участь і інші фактори [3, 9].

На кінець 90-х років минулого століття мова українського народу як форма його духу і буття зазнала утисків, які за триста літ дали свої результати – вона перестала формувати духовні сили нації через мобілізуюче слово. Треба відзначити, що проблески духовної організації нації слабо проявляються і останнім часом як у народній пісні, так і в авторській.

А тим часом в історії розвитку мов і держав засвідчено й інші процеси: відродження мови передуює відродженню держави. Найяскравіший приклад – постання Ізраїльської держави через відродження гебрайської мови – івриту. Після зруйнування у 70 р. н. е. Єрусалимського храму і придушення повстання Бар Кохби (132-135 рр.) римська влада остаточно вигнала євреїв з їхньої землі. Іврит як розмовна мова дожив щонайдовше до V-VI ст. Пізніше у повсякденному побуті іврит не вживали. В кінці XIX ст. мовознавець Елізер бен Єгуда зробив іврит розмовною мовою своєї родини. За його прикладом і намовою цією мовою почали користуватися єврейські переселенці в Палестині. У 1890 р. народилися перші діти, для яких іврит став рідною мовою в повному розумінні слова – від коліски. А через півстоліття, у

1948 р., було проголошено нову державу – Ізраїль, знищену Римською імперією більше як півтори тисячі років тому. Чи не мова як постійна праця національного духу передувала відродженню держави?

Яка причина цього лінгвістичного «чуда»? На думку українського мовознавця Олександра Ткаченка, відповідь однозначна: чудо сталося тому, що євреї хоч і втратили майже все потрібне для існування народу, проте не втратили своєї національної традиції (історичної пам'яті), збереженої у пам'ятках, писаних івритом. Цей національний скарб вони зробили основою своєї глибоко національної релігії.

Історія івриту по-своєму унікальна, але принцип, що лежить в її основі, аж ніяк не виняток, швидше – правило. Усі народи, що відроджуються, відроджують свою мову або змінюють її позиції, спираючись насамперед на національну традицію, свою найглибшу історичну пам'ять, зафіксовані у слові. Цим вони забезпечують буття нації як у сьогоденні, так і в майбутньому.

Виступаючи для нації історичною пам'яттю, кодом, мова для індивіда є засобом діяльності, стає вічно повторюваним зусиллям духу, постійним напруженням енергії думки для реалізації комунікативних цілей. Слова, що проіснували віки, зафіксовані словниками і відомі всім носіям мови, зусиллям людського духу мовця кожен раз витворюють нову думку. Нове словосполучення, інший порядок слів передає іншу думку, інше почуття, інший порух душі. Цей процес духовного пориву і відображення його в слові описували Т. Шевченко *Ну що б, здавалося, слова, Леся Українка* *Ви ж собі пісню створіте самі... щоб гомоніла й буяла, як пламінь, так, щоб червона ясна корогва з піснею вкупі творила дива!*, І. Франко *Дух, що тіло рве до бою*, класики пізнішої доби – П. Тичина, М. Рильський, А. Малишко; і сучасники – Л. Костенко, І. Драч, В. Яворівський (Доповідь на IV надзвичайному з'їзді письменників України).

З другого боку, слова, що проіснували віки й увібрали в себе досвід поколінь, оживаючи в мовленні, активізують цей досвід. Тобто історичну пам'ять – образ того чи іншого явища – зафіксованого в слові. Пор.:

українська	російська	німецька
неділя	воскресенье	der Sonntag
жнина	страда	die Erute (zeit)
січень	январь	der Januar
чоловік	муж	der Mann

Так мова «прив'язує» мовця (етнос у цілому) «до його природного оточення, до ландшафту, до того кривого предметно обжитого космосу, з рослинністю та звіриною включно, котрий становить неорганічне тіло народу» [5, 97].

Допоки мова живе у мовленні нації, всі її засоби становлять собою продукт мовної потенції (словотворчої, словозмінної, лексичної, синтаксичної), яка неухайно розвивається і повторюється. Це явище досить прозоро спостерігаємо у дитячому мовленні, коли дитина росте й розвивається в активному рідномовному оточенні. Діти від одного до трьох років творять «свої» слова за законами словотворення рідної мови. Пор. *книжкарня* – бібліотека, за аналогією до слів типу *пекарня*, *друкарня*; *струганок* (а не *рубанок*) – це «точніше» від загальноприйнятого найменування предмета за його функцією – інструмент стругає, а не рубає; *заширмуї* – означає «заступи частину чогось (вікна, кімнати) ширмою», за аналогією до наказової форми дієслів *працюї*, *танцюї*, *крокуї*; *кукулька* – зозуля, звуконаслідувальний спосіб творення, як і *гелтати*, *Мурчик*, *Гавчик*. Слова – клички тварин іншомовного походження (*Дарсі*, *Блейк* та ін.) такого словотворчого потенціалу не криють, бо, за висловом І. Огієнка, вони ялові і не будять у мовця ніяких асоціацій, тобто образів. Продуктивне дитяче словотворення спостерігається лише в умовах виховання у ранньому віці в рідномовному оточенні, яке для дитини стає буттям, осмислюваним через звукові коди рідної мови, співвідносні з предметами, явищами, діями, ознаками і т. д., що наповнюють образ світу немовляти. При ранньому навчанні дитини двома мовами, особливо спорідненими, спостерігаємо калькування, орфоепічні відхилення, контамінацію морфологічних частин слова.

Буття в рідній мові забезпечує продуктивність появи похідних слів у словотворі дорослих. Пор. *словини*, *заручини*, *обжінки*, *забудова*, *причепи*, *закутини*, *вирва*, *прірва* і под. В українській мовознавчій термінології маємо питоми українські назви частин мови *іменник*, *прикметник*, *числівник*, *дієслово* та ін., частин слова *закінчення*, *корінь*, *основа*, всіх відмінків *називний*, *родовий*, *кличний*, синтаксичних понять *речення*, *словосполучення*, *сурядність* та ін.; у медичній – *очеревина*, *кашлюк*, *жовтяниця*, *червоничка*, *озноб*, *гарячка* та ін.

Однак мовний простір України заповнили без потреби живі слова іншомовного походження (*резолуція* замість

рішення, фортеця замість твердиня, кріпость, космос – всесвіт, вселенна, дефект – недолік, активний – дійовий, проблема – клопіт, нещастя, хвороба, турбота, досада) та різного роду лайка російсько-тюркського походження. За останні десять років, тобто за час творення Української держави, активно вживаються англійські слова, особливо в таких галузях, як: політологія, комерція, журналістика і т. д. Мовлення студентства звучується до жаргону, який і засвідчує «порив духу» української молоді. Для них *стипендія* – то *пенсія*, скласти екзамен (залік) – *зсунути, звалити, проскочити, інститут/ університет* – *бурса*. Природно, що девальвація слова веде до зниження поривів духу, млявості, невизначеності, мені-однаковості. Звичайно, такий стан колективного підсвідомого не може продукувати конструктивних національних ритмів, потрібних для побудови, передусім, високості власної душі. Безперечно, панування такого стану заохочує проросійська (чи хто зна про-яка) влада, Верховна Рада, брати Клички, Шевченко-футболіст...

Мова і життя – нероздільні поняття: у мові, як у дзеркалі, відображається духовна праця нації. Як колись, так і сьогодні.

Література

1. Шерех Ю. Микола Ге і Тарас Шевченко: мистець у відмінному контексті// Шерех Ю. Третя сторожа. – К.: Дніпро, 1993. – С.146-184.
2. Потєбня А.А. Мысль и язык. – К.: СИНТО, 1993. – С.7-157.
3. Гумбольдт В. О различии строения человеческих языков и его влияние на духовное развитие человечества// Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. – С.37-167.
4. Ткаченко О.Б. Проблема мовної стійкості та її джерела// Мовознавство. – 1990. – №4. – С.3-10.
5. Забужко О. Мова і влада// Дніпро. – 1990. – №11. – С.94-105.

